

ΝΙΚΟΣ Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ

Gunnar Hering, Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*

Mais il n'y pas seulement dans l'histoire des luttes de classes, il y a aussi des luttes de partis. J'entends qu'en dehors des affinités ou des antagonismes économiques, il se forme des groupements de passions, des intérêts d'orgueil, de domination qui se disputent la surface de l'histoire et qui déterminent de très vastes ébranlements

J. Jaurès

Πρόκειται για την τόσο προσδοκώμενη μετάφραση στα ελληνικά του μνημειώδους έργου του G. H., *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, που είχε εκδοθεί στο Μόναχο το 1992. Το βιβλίο και πριν ακόμα μεταφραστεί είχε θεωρηθεί από τους ειδικούς¹ ως μνημειώδες· αλλά και ως βούληση «για την τελευταία λέξη» στην ιστορία των πολιτικών κομμάτων μέχρι το 1936».

Πρέπει να τονίσουμε καταρχάς την αρτιότητα της ελληνικής μετάφρασης και της εκδοτικής επιμέλειας του βιβλίου στις οποίες συνετέλεσαν, εκτός βέβαια από τον ίδιο τον μεταφραστή Θόδωρο Παρασκευόπουλο, η Όλγα Κατσιαρδή-Hering, ο Νικηφόρος Διαμαντούρος, ο Ηλίας Νικολακόπουλος, ο Αγαθοκλής Αζέλης, η Αντιγόνη Φιλιππούλου, η Έφη Εξίσου, η Γεωργία Παπαγεωργίου και ο Διονύσης Καψάλης.

Αρτιότητα και επιμέλεια αντάξιες, αφενός, της προσωπικότητας του Gunnar Hering, που είχε επιδείξει και σε άλλα του συγγράμματα τη μεγάλη επιστημονική του αρετή και που, πάντως, αγάπησε με μοναδικό αλλά και κριτικό τρόπο την ελληνική ιστορία και την ελληνική γλώσσα: *I would, in my present circumstances, consider myself a Greek*, όπως σημειώνει σε μια σελίδα του ημερολογίου του αντιγράφοντας τα λόγια του Leicester Stanhope.

Αντάξιες, αφετέρου, του συγκεκριμένου έργου που είναι ένα υπόδειγμα αυστηρής παρακολούθησης και εποπτείας των πηγών, λεπτομερούς ελέγχου των μεγάλων πολιτικών υποθέσεων, επαλήθευσης των στοιχείων και των φράσεων που χρησιμοποιούνται από τους προηγούμενους συγγραφείς και, κυρίως, μιας ακαταπόνητης και επιστημονικής γνώσης του αντικειμένου. Μιας γνώσης που δεν θυσιάζει τη συνεργασία της με άλλες ειδικότητες όπως αυτήν της οικονομικής, της κοινωνικής και της συνταγματικής ιστορίας αλλά και, σε πολλά σημεία, της πολιτικής επιστήμης και της ιστορίας των εκλογών. Μιας γνώσης που προκαλεί τον θαυμασμό.

Ο Gunnar Hering υπήρξε, σημειώνει η Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «βαθιά πολιτικοποιημένος, με απύθμενη πίστη στη Δημοκρατία, την Ελευθερία και τις δημοκρατικές πολιτικές διαδικασίες [...] αντίθετος προς κάθε σύστημα που θα έτεινε έστω και επ' ελάχιστον να επιβάλει αποκλεισμούς»².

Και πράγματι, ήδη από την εισαγωγή του αλλά και σε όλη την έκταση του εν λόγω έργου του ο Gunnar Hering διακρίνεται από τη συμπάθειά του προς αυτόν τον διακριτό θεσμό πολιτικού συσεταιρισμού: τα πολιτικά κόμματα. Επιμένοντας στον συστατικό ρόλο που είχαν για τη Δημοκρατία.

* Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006, τόμος Α' + Β' 1417 σελ.

Ο Νίκος Καραπιδάκης διδάσκει Ιστορία στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Επανεξετάζει μεθοδικά και κριτικά τις διάφορες απόψεις που, από την εποχή του Εϋνάρδου και συγκεκριμένα το 1832, ήθελαν τα κόμματα να βλάπτουν το κοινό καλό· ή τα έβλεπαν ως πηγή δεινών, ως πελατειακές ενώσεις (η φράση ανήκει στον Τίρς και είναι του 1833). Στην εισαγωγή του παρακολουθεί κριτικά την εξέλιξη της έννοιας της πελατειακής διαχείρισης (πατρονία) –ο ίδιος τη χαρακτηρίζει θεώρημα– όπως αυτή διαμορφώθηκε στις κοινωνικές επιστήμες, αναδεικνύοντας γρήγορα τα όριά της όταν πρέπει να εφαρμοστεί εκτός τοπικών πλαισίων και όταν καλείται να αναλύσει μακροπολιτικές διαδικασίες. Ο Gunnar Hering επανέρχεται συχνά σε άλλα μέρη του βιβλίου του στην κριτική του ως προς αυτό το «θεώρημα»· ειδικά σε ό,τι αφορά τις πελατειακές ενώσεις ως φορείς των κομμάτων καθόσον, όπως «αυξάνεται η περιπλοκότητα των κοινωνιών συντεταγμένων σε κράτη, η ανταλλαγή αγαθών, αξιών και υπηρεσιών γίνεται και έμμεσα και δεν μπορεί πια να περιγραφεί με το υπόδειγμα των δυαδικών πολιτικών σχέσεων».³ Η κριτική του είναι σωστή, αλλά κατά πόσο μπορούμε, πραγματικά, να αγνοήσουμε τις δυαδικές σχέσεις στη λειτουργία και τη δομή των κομμάτων, εφόσον αυτά, ακόμα και όταν αντιμετωπίζουν περιπλοκότερες μορφές οργάνωσης, εξακολουθούν σε ένα βαθμό να λειτουργούν με δυαδικές και πελατειακές σχέσεις και σε διάφορα, μάλιστα, επίπεδα. Τόσο για την κατάκτηση της εξουσίας όσο και κατά τη διαχείρισή της. Και σε ποιο βαθμό αυτού του είδους οι σχέσεις δεν επηρεάζουν και την ίδια την κοσμοθεωρία των κομμάτων και, άρα, τα ίδια τα προγράμματά τους, συχνά μέχρι αλλοιώσεώς τους στην καθημερινή πρακτική;

Στην κριτική του επισκόπηση αναλύονται οι διάφορες θεωρίες περί πολιτικών ομάδων και κομμάτων στην Ελλάδα· ξεκινώντας από τη θεωρία «περί εγωιστικής επιδίωξης της εξουσίας» του Γεωργίου Λουδοβίκου Μάουερ και φθάνοντας έως τις αναγωγές τους στην «ξένη προστασία» ή στη θεωρία της αντιπαράθεσης μεταξύ της «αληθινής θέλησης του λαού» και των «πραγματικών δεδομένων» με τις «ξένες», προς την Ελλάδα, πολιτικές ιδέες και τους «ξένους» πολιτικούς θεσμούς. Ερμηνεία η τελευταία που συναντάται στον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, στον Παύλο Καρολίδη αλλά και, με διάφορες παραλλαγές, σε νεότερους συγγραφείς όπως στον Ν. Μουζέλη. Και σ' αυτό το σημείο, όμως, παρά την αποδεικτική δύναμη των επιχειρημάτων του, θυσιάζει κάπως την τεκμηριωτική αξία αυτών των απόψεων, ειδικά όταν προέρχονται από ανθρώπους που βίωναν διαφορετικά από ό,τι εμείς σήμερα τη Δημοκρατία. Είναι, για τον ιστορικό τουλάχιστον, περισσότερο ενδιαφέρον να καταλάβει την άποψη περί του κομματικού συστήματος που είχαν μάρτυρες της εποχής, όπως ο Παπαρρηγόπουλος ή ο Καρολίδης αλλά και ο Τίρς ή ο Μάουερ, παρά να καταδικάσει τη δυσφορία τους απέναντι στα κόμματα, σύμφωνα με τη δική του σημερινή ανάλυση που υποκρύπτει, βέβαια, σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες.

Ο Gunnar Hering αντιμετωπίζει σε διάφορα σημεία του βιβλίου του διάφορους νεώτερους συγγραφείς πολιτικής ιστορίας όπως τον Γεώργιο Ασπρέα, τον Νικόλαο Βλάχο, συζητώντας τις ιδέες τους περί ξένου παράγοντα ή περί ιδιάζουσας νοοτροπίας του Έλληνα. Αυτήν την ουσιαστική ανασκόπηση συμπληρώνουν οι κριτικές του αναφορές στον Γρηγόριο Δαφνή αλλά και σε νεώτερους ιστορικούς όπως στον Χαρίτωνα Κοριζή, τον John Anthony Petroulos, τον Γιώργο Μαυρογορδάτο. Η αντιμετώπιση, τέλος, της σχετικής μαρξιστικής ιστοριογραφίας τον απασχολεί επανειλημμένως όταν ξνασυσζήτά έννοιες όπως μεγάλη ιδιοκτησία γης, αστική εξέλιξη ή και άλλες πιο απλουστευτικές όπως «προοδευτικό», «αντιδραστικό», ξένος παράγοντας, κοινωνικό βάθος, κράτος-εργαλείο των κυρίαρχων τάξεων.

Αλλά ακόμα και πιο κοινότυπες έννοιες όπως η διαφθορά (κάτχρηση δημοσίου αξιώματος προς ίδιον συμφέρον, όπως την ορίζει) και η πατρωνία των δημοσίων αξιωμάτων, αξιολογούνται προσεκτικά σε μια στοχαστική προσπάθεια να τους δοθεί η πραγματική τους διάσταση. Σημειώνεται π.χ. ότι εν μέρει αντικαθιστούν τις καθυστερημένες μεταρρυθμίσεις του κράτους.⁴ Η παρατήρηση είναι δίκαιη αλλά σε ποιο βαθμό τέτοιες πρακτικές δεν αλλοιώνουν όλο το νόημα της λειτουργίας της Δημοκρατίας καθιστώντας τις αξίες της λέξεις χωρίς περιεχόμενο.

Ο Gunnar Hering επικεντρώνει, επομένως, την προβληματική που αφορά στην ιστορία των κομμάτων —ελαχιστοποιώντας την πιθανή εξουσιαστική λειτουργία των κομμάτων μέσα και πάνω στην κοινωνία που αντιπροσωπεύουν— στα εξής ερωτήματα: Πώς το κόμμα ή η κυβέρνηση που σχημάτισαν οι πολιτικοί του κόμματος χρησιμοποίησε ή κακομεταχειρίστηκε την εξουσία; Με ποιες προθέσεις και με ποια μέσα αντιμετωπίστηκαν τα υφιστάμενα προβλήματα; Ποιες επιπτώσεις είναι δυνατόν να διαπιστωθούν; Ποιους νόμους ενέκρινε η νομοθετική εξουσία; Με ποια μέσα, συνθήματα, υποσχέσεις και προγράμματα μπόρεσαν τα κόμματα να κινητοποιήσουν τους ψηφοφόρους; Γιατί τα κυβερνώντα κόμματα έχασαν τις εκλογές; Με άλλα λόγια, η προσέγγισή του μετατοπίζεται από μια ηγεμονική κοινωνική λειτουργία, που μπορεί να έχουν τα πολιτικά κόμματα, στην αυστηρά πολιτική τους (κοινοβουλευτική και κυβερνητική) λειτουργία.

Ως προς το πρόβλημα της εσωτερικής οργάνωσης των κομμάτων και της διαμόρφωσης ομάδων στο εσωτερικό τους, έχοντας προηγουμένως περιορίσει τη σημασία των πελατειακών σχέσεων, ο συγγραφέας στρέφεται προς την πειστική θέση του Eldersveld, σύμφωνα με την οποία τα κόμματα είναι συστήματα συγκρούσεων, ανοικτά για οπαδούς ή τυπικά οργανωμένα μέλη που παρουσιάζουν συμμαχίες σε διάφορα επίπεδα και ενώσεις με ετερογενείς πολιτικές ομάδες.⁵ Η θέση είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα αλλά δεν αναιρεί ουδόλως την ύπαρξη και πελατειακών σχέσεων ή συναλλακτικών σχέσεων στο εσωτερικό των κομμάτων και στις επαφές τους με την υπόλοιπη κοινωνία. Μένει μια λεπτομερής εξέταση της οργανωτικής δομής τους για να διαπιστωθεί σε ποιο επίπεδο λειτουργούν ανοικτά (και γιατί) και σε ποιο επίπεδο πελατειακά. Αυτό δεν διαφεύγει από τον συγγραφέα που επαναλαμβάνει σε πολλά σημεία του βιβλίου του ότι τα κόμματα υπερβαίνουν την έννοια των οργανωμένων οπαδών τους. Μένει όμως ασαφές πώς τα κόμματα διακρίνονται, λειτουργικά, σε οργανωμένους οπαδούς, σε συμπαθούντες, σε συνοδοιπορούντες κτλ. Και ποιο είναι το μερίδιο αυτών των ομάδων στην αξιοποίηση των παροχών του κόμματος και στην αναδιανομή της εξουσίας;

Ως προς τις αρχές των κομμάτων, οι μεθοδολογικές παρατηρήσεις του είναι εξαιρετικά εύστοχες και τον οδηγούν σε μια εκλεπτυσμένη αξιοποίηση ορισμένων τεκμηρίων: «Ιδεολογήματα [...] ανευρίσκονται σε πολλά είδη κειμένων —στην εκλογική διακήρυξη και στο νόμο, σε ομιλίες στη βουλή και σε προκηρύξεις— και οι πολιτικές προτεραιότητες κυβερνώντων όσο και αντιπολιτευομένων κομμάτων παρουσιάζονται στον περίπλοκο συνδυασμό ιδεολογικών σχημάτων με την πραγματικότητα». Για να γράψει αμέσως μετά⁶ αυτό που ίσως αποτελεί και το κεντρικό πρόβλημα στην ιστορία της πολιτικής: «Εντούτοις η έρευνα των διαδικασιών του συμβολισμού και της ιδεολογικής γλώσσας βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα». Ίσως το πιο μεγάλο πρόβλημα, κατά τη γνώμη μας, η δύσκολη σχέση μεταξύ του πολιτικού λόγου, των συμβολισμών του και της πραγματικότητας. Μεταξύ ιδεολογικής αναπαράστασης και ζωής.

Οι στόχοι του Gunnar Hering διατυπώνονται με μεγάλη σαφήνεια: «[...] να περιγράψει τη δημιουργία και την αποσύνθεση κομμάτων, των ιδεολογικών τους θέσεων, των προγραμμάτων, των άρρητων στόχων τους και των πρακτικών πολιτικών αποφάσεων, της οργανωτικής τους δομής και των προπαγανδιστικών τους μεθόδων».⁷ Αρνούμενος, άρα, την υπόθεση ότι «αποκλειστικά ή σε “τελευταία ανάλυση”, πρωταρχική αιτία των πολιτικών αντιπαραθέσεων ήταν οι αντιθέσεις μεταξύ κοινωνικών στρωμάτων ή τάξεων, ή ότι αντίστροφα η πολιτική καθόρισε το περιεχόμενο τέτοιων κοινωνικών αντιπαραθέσεων». Διαδηλώνεται, δηλαδή, η μερική αυτονομία του πολιτικού, η οποία προϋποθέτει την αυτονόμηση των πολιτικών ελίτ από τις κοινωνικές ομάδες συμφερόντων καθώς και το άνοιγμά τους απέναντι σε πολιτικά στελέχη από όλα τα κοινωνικά στρώματα.⁸ Μια εξαιρετική παρατήρηση με την οποία δεν θα διαφωνήσουν ούτε οι ανθρωπολόγοι ούτε οι πολιτικοί επιστήμονες, αλλά την οποία πρέπει να μετριάσουμε, ωστόσο, παρατηρώντας ότι και οι ίδιες οι πολιτικές ελίτ συγκροτούν κοινωνικές ομάδες συμφερόντων με συγκεκριμένες ενίοτε στρατηγικές και πρακτικές εξουσίας, εις βάρος του κράτους ή άλλων μεριδίων της κοινωνίας. Και με την επιφύλαξη ότι το ίδιο το κράτος συνιστά κοινωνία και επομένως οι ομάδες που το ελέγχουν —μερικώς ή ολικώς— μπορούν να αναδείξουν ανταγωνιστικά συμφέροντα ως προς τον έλεγχο της εξουσίας του. Επομένως, και σύμφωνα με αυτή την επιφύλαξη, η κοινωνική ιστορία και μάλιστα η ιστορία των κοινωνικών κυριαρχιών, διασχίζει και συνέχει την πολιτική αφού μάλιστα τα μέλη των πολιτικών ελίτ έχουν ή κάνουν περιουσία, υλική ή συμβολική, παράγουν ιδεολογία που συμμαχίζονται με τους οπαδούς τους με τους οποίους μοιράζονται, επίσης —αλλά σε ποιο βαθμό;— το συμβολικό ή υλικό πλεόνασμα που παράγουν.

Ο Gunnar Hering παρακολουθεί τη μακρά διαδρομή της γέννησης των κομμάτων. Με υπομονή και απεριόριστη δεξιότητα διεξάγει την επισκόπηση του πολιτικού συστήματος που συνιστούσαν οι άρχοντες, οι κάποι, οι αρματολοί, ιδίως στη Ρούμελη, τον Μοριά και την Ύδρα, και τον ρόλο τους στις Εθνοσυνελεύσεις, δίνοντας μας πολύ ωραίες σελίδες για τις διαμάχες τους ή, πιο ενδιαφέρον, για τις συνεργασίες τους. Αποφεύγοντας τις σχηματοποιήσεις που συνήθως κυριαρχούν για αυτή την περίοδο. Αναδεικνύοντας, ακριβώς, αυτό το συγκρουσιακό πολιτικό σύστημα που διαμορφώνεται σε συνθήκες πολέμου και εξέγερσης —διαταράσσοντας τις παλιές πελατείες— όπως συνέβη κατά την επανάσταση του 1821· αλλά και μέσα στις συνθήκες διανομής της

μειώνει ο Gunnar Hering, οι αρχές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και τα πολιτικά δικαιώματα κατακτήθηκαν εύκολα στην Ελλάδα, αντίθετα με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Αλλά έχουμε την εντύπωση ότι αυτή η κατάκτηση ήταν περισσότερο νομική, ενίοτε και νομικιστική, και δεν επηρέαζε εις βάθος τους θεσμούς της Δημοκρατίας. Μήπως με τον πλήρη ή μερικό έλεγχο άλλων σφαιρών του δημόσιου χώρου, όπως π.χ. του κράτους και των μηχανισμών του, αφαιρέθηκε και το νόημα της Δημοκρατίας, δίνοντας, συχνά, στα κόμματα τον ρόλο των ανεξέλεγκτων διαχειριστών της εξουσίας; Θα χρειαστεί, πιστεύουμε, μια πιο λεπτομερής έρευνα του ανώτατου διοικητικού προσωπικού, του τρόπου λήψεως των αποφάσεων και των καθημερινών πρακτικών (διορισμοί, δίωξη αντιπάλων, ευεργετικά μέτρα) για να δοθεί μια απάντηση στο περιεχόμενο των αρχών που διακηρύσσονταν. Και πάντως είναι αδύνατη η κατανόηση των κομματικών εξουσιών αν δεν συνεξεταστούν με τη λειτουργία των άλλων μεγάλων πολιτικών θεσμών όπως των ανακτόρων, της δημόσιας διοίκησης, του στρατού και της δικαιοσύνης. Τα κόμματα, σε οποιαδήποτε έκφρασή τους, κρατούν τον χαρακτήρα του ενδιάμεσου μεταξύ κράτους και πολιτικής κοινωνίας, με την οποία διατηρούν όλους τους δεσμούς τους (συχνά και πελατειακούς). Η χρήση εκ μέρους τους του κράτους (προς όφελος τίνος;), όσο βρίσκονται στην εξουσία, είναι διαφωτιστική για την ποιότητα της δημοκρατίας τους.

Όπως, πιστεύουμε, ότι πρέπει να ξαναθεθεί το ερώτημα της ανάγνωσης των επίσημων πηγών (εκτός της κανονιστικής τους διάστασης) και της διεύρυνσης των πηγών (αναφορές της αστυνομίας, προσωπική αλληλογραφία, δημοτικά αρχεία, προσωπικά ημερολόγια, λογοτεχνία) αφού η βίωση του πολιτικού και της εξουσίας πέρα από το επίπεδο της γενικευμένης και κανονιστικής αναπαράστασης παραμένει ένα δύσκολο εγχείρημα.

Μπόρεσαν τα κόμματα, υπηρετώντας τη Δημοκρατία, να δημιουργήσουν τα απαραίτητα φιλελεύθερα ένζυμα που θα επαναπροσδιόριζαν τις λειτουργίες της δικαιοσύνης, του στρατού, των δημοσίων υπηρεσιών ή διατήρησαν, απλώς, αυτές τις δομές προς όφελός τους και ως εργαλείο μόνο άσκησης της εξουσίας τους και επιβολής της ιδεολογίας τους; Οι πλούσιες σελίδες της περιόδου που ξεκινά από το 1909 και ολοκληρώνεται το 1936, παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις της, αφήνουν σκεπτικό τον αναγνώστη ως προς το σύνολο των λειτουργιών των κομμάτων και, ιδίως, ως προς τη συνενοχή τους απέναντι σε μια κυριαρχική αντίληψη περί εξουσίας. Ουδόλως άσχετη με τη συνενοχή τους στα κυρίαρχα ιδεολογήματα του έθνους, της θρησκείας και της γλώσσας: εξαιρώντας φυσικά το κομμουνιστικό κόμμα και μερικούς άλλους μικρούς σχηματισμούς που έθεταν τα προβλήματα με εντελώς διαφορετικούς όρους και που η άποψή τους πρέπει να συζητηθεί με διαφορετικούς όρους. Ποια ήταν η συνεισφορά των κομμάτων στην εκκοσμίκευση της εξουσίας και στην ολοκλήρωση μιας κοσμικής ηθικής; Στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας και στη συνειδητοποίηση των ατομικών πολιτικών δικαιωμάτων; Αν βέβαια δεχθούμε ότι αυτά δεν είναι μόνο μια νομική έννοια χωρίς κοινωνικές, ηθικές και πολιτιστικές συνδηλώσεις. Οι αιτίες για τον ατελή μετασχηματισμό της κοινωνίας του μεσοπολέμου είναι πολλές αλλά μπορούμε να επιμείνουμε στη διάσταση μεταξύ των διακηρυγμένων αρχών της Δημοκρατίας και του πραγματικού επιπέδου των υπηρεσιών που παρείχε. Οι σχέσεις άλλωστε «κέντρου-περιφέρειας», συμπεριλαμβανοντας σε αυτές και την ιστορία των τοπικών διοικήσεων αλλά και την

αφομοίωση (προσοχή σ' αυτόν τον γραφειοκρατικό όρο, είναι χαρακτηριστικός μιας ιδεολογίας) των νέων περιοχών, είναι ένα προνομιακό πεδίο για την ποιότητα της κεντρικής εξουσίας και, μέσω αυτής, της ποιότητας, των κομμάτων. Η μετατροπή των περισσότερων επαρχιών του κράτους σε χώρους αναπαραγωγής της κεντρικής πολιτικής με την αντίστοιχη υποβάθμιση όλων των επιμέρους χαρακτηριστικών τους, είναι άκρως ενδεικτική για την ιδεολογία της εξουσίας. Και για την εξουσιαστική ιδεολογία των μεγάλων κομμάτων. Δύσκολα θα βρούμε στην ιστορία τους έναν στοχασμό που απομακρύνεται από την άποψη της πλήρους αφομοίωσης (της υποταγής δηλαδή) των νέων χωρών.

Κλείνοντας θα λέγαμε ότι το θεμελιώδες αυτό έργο του Gunnar Hering αποκαθιστά την ιστορία των κομμάτων ως προς την κανονική και την ορατή της πλευρά. Την πλευρά που όρισαν οι μεγάλοι και φανερά διακηρυγμένοι στόχοι τους και οι πολιτικές τους. Μένει μια άλλη αόρατη πλευρά, αυτή της ηγεμονίας τους ή της προσπάθειάς τους για ηγεμονία επί του συνόλου της πολιτικής κοινωνίας και του κράτους.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κατερίνα Γαρδίκια, «Ιστοριογραφία και ελεγχόμενη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, τ. Βα, σελ. 699. Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Κόμματα και παρατάξεις», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας...*, τ. Βα, σελ. 710. Νίκος Αλιβιζάτος, «Σύνταγμα και θεσμοί», *Ιστοριογραφία της νεότερης Ελλάδας...*, τ. Βα, σελ. 684, σημ. 17. Κριτική επισκόπηση από τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 16 (1994), 167-197.
2. *Πολιτικά κόμματα...*, σελ. 10
3. *Ο. π.*, σελ. 44
4. *Ο. π.*, σελ. 48-49
5. *Ο. π.*, σελ. 52
6. *Ο. π.*, σελ. 54-55
7. *Ο. π.*, σελ. 56
8. *Ο. π.*, σελ. 57
9. *Ο. π.*, σελ. 120-123
10. *Ο. π.*, σελ. 63-264
11. *Ο. π.*, σελ. 251
12. *Ο. π.*, σελ. 264.
13. *Ο. π.*, σελ. 273 και ιδίως την υποσημείωση 29, όπου πολύ επιτυχώς αντιπάρχεται την πόλωση μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας.